

ANADOLU'NUN YUNAN VE ROMA EPIGRAFİSİNE DAİR *

Dr. G. ROHDE

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Klâsik Filoloji Profesörü

Eski çağın bir insanı birdenbire karşımıza çıksa, herhalde ona evvela hürmetle, hayretle bakarız. Biraz sonra merak ederiz, bu harikulade fırsattan istifade etmek, geçmiş zamanlar hakkında birçok şeyler öğrenmek isteriz. Kitabeler de eski çağlardan kalma insanlara benzemez mi? Onlara mazinin şahitleri dersek, boş bir söz söylemiş olmayız: ömrü boyunca kitabelerle uğraşmış bir âlim de bu taşların gözü önünde nice tarihî hâdiselerin cereyan ettiğini düşünüp durur. Böylece kitabe, tarihle doğrudan doğruya temasa girmemizi temin eder. Zaten eski çağ da onları bu niyetle dikmiştir: kitabenin sadece sessiz bir anıt değil, geçen yolcuyu selâmlıyarak ona bir şey anlatmasını, aklına gelen suallere cevap verebilmesini istemişti. Bu iki merhaleyi beşeriyetin kitabelere karşı aldığı durumda sezebiliriz. Renaissance'ın kitabelere duyduğu ilgi, daha çok, hisstir: Renaissance adamı kitabeleri insanlığın mukaddesatından sayar, bir taş parçası üzerinde bir harf gördü mü, içinde eski çağlar için beslediği bütün hayranlık ve huşuğ hislerinin uyandığını duyar, çok defa kitabelerin manasını iyice anlamaması hayranlığına hâlel getirmez. Kitabelerin eski çağları tanıtmak yönünde değeri ancak yavaş yavaş görülmüştür. Bir müddet onlara antika diye bakmışlar, sonra da sistematik tetkikler, yeni kitabe araştırmaları başlamıştır. On dokuzuncu asrın tarih ilmi, bu usulü mükemmeliyete vardırılmıştır: Yunan kitabe araştırmalarında August Boeckh, Lâtin kitabelerinde ise Theodor Mommsen ün kazanmışlardır. Kitabe taşları eski zamanları bina eden temel taşları sayılıyordu. Tarih vesikalarını doğrudan doğruya tetkik metoduna dayanan ilim, o zamana kadar yalnız başına

* Bu Konferans, Türk Tarih Kurumunun 21 Mart 1942 tarihli ilmî toplantısında verilmiştir. — Notlardaki kısaltmaların izahı, makalenin sonundadır.

rağbet gören tarihî eserler yanında kitabelere de bir yer ayırmıştır. Âlimler kitabelerden çıkarılan neticelerle tarih eserlerinden elde edilen bilgilerin birbirine uyduğunu gördükleri zaman tarih eserlerini daha büyük bir güvenle ele alıyorlardı. Biz de on dokuzuncu asırdan bugüne akagelen bu cereyanın içinde bulunuyoruz; zaten kitabelere karşı aldığımız durum positiv ilminkinden başka olabilir mi? diye bir sual sorulabilir. Gelecek nesillerin bu alanda yeni bir esas kurup kurmayacakları bilinemez. İlk kitabe araştırmalarından beri kitabe ilmine asıl meseleyi değiştirmiyen, ancak önemli araştırmalara yol açan bir tek nokta ilâve olunmuştur: eski çağ dünyasında bulunmuş olan bütün ülkelerde klâsik kitabe araştırmaları millî tarih araştırmalarına sıkı bağlanmış ve tam manası ile millî bir ilim haline gelmiştir. Epigrafi bugün sadece klâsik filolojinin yardımcı bir şubesi değil, zamanımızı kuvvetle ilgilendiren büyük tarih araştırmaları ile yanyana giden bir ilimdir. Klâsik çağların tetkikinde felsefe ve humanisma bakımlarına yeniden daha çok önem verilmesi mümkündür; fakat bir asrın tarihî araştırmalarının göz önünde tutulmamasına artık imkân yoktur. Tarihî araştırmalar felsefe alanına girip daha yüksek bir birlik içinde yer bulacaktır. Herhalde klâsik çağ kitabeleri bundan böyle ilimizin çevresinden çıkarılamaz¹.

Anadolu'nun klâsik devrinden kalma kitabelerine gelince, bunlar iki bakımdan önemlidir: bir yandan Yunan-Roma medeniyetinin değerli anıtlarıdır. Hem de Anadolu Almanya veya İngiltere gibi klâsik dünyanın kenarlarında kalmadığından kitabeleri bilhassa ehemmiyetlidir. Bu ehemmiyet meselâ *Revue des Études grecques*'te² Yunan epigrafisi hakkında son çıkmış olan raporda belirmektedir: bu raporun Anadolu kitabelerine ayırdığı kısım asıl Yunanistan epigrafisinin tuttuğu yerden daha geniştir.

¹ Yunan-Roma epigrafisine giriş olarak şu eserler tavsiye edilebilir: F. Hiller von Gaertringen, *Griechische Epigraphik*; H. Dessau, *Lateinische Epigraphik* (Gercke-Norden, *Einleitung in die Altertumswissenschaft* I³, Leipzig-Berlin 1927). L. Laurand, *Epigraphie grecque et latine* (*Manuel des études grecques et latines*, tome III, s. 827-837). Whibley, *A Companion to Greek Studies* ve Sandys, *A Companion to Latin Studies* adlı eserlerde epigrafiye ayrılmış kısımlar da çok değerlidir. — J. J. E. Hondius, *Saxa loquuntur*, *Inleiding tot de Grieksche Epigraphiek* (Leiden 1938) adlı eser bilhassa zengin bibliografyası ile önemlidir.

² Tome LII, p. 445-538.

Anadolu kitabelerinin öbür yandan önemi Anadolu tarihi için birer bilgi membaı olmasından ileri gelir. Bunlar yazılmış oldukları devre ait malûmat vermekle kalmaz, Yunan - Roma dünyası ile ilgili olmıyan devirler için, hattâ Yunan - Roma devrinden önce yazılı vesika çıkarmayan yerler için de birer vesika teşkil eder.

Herhalde sevinilecek bir nokta da elimize gecen kitabelerden çoğunun Anadolu'nun klâsik dünyada ön safta bulunduğu devre, yani Hellenisma ve Roma devrine, ait olmasıdır. Daha eski devirlerden kalma kitabeler yok değildir: meselâ Pers'ler kiralı Dareios'un bir satrapına yazdığı mektubu hatırlayalım. Bu mektupta satrapını Fırat'ın ötesinde bite.ı yemiş ağaçlarını Asya'nın başka taraflarında da diktirdiğinden övüyor, hem de Apollon mabedinin bahçivanlarını mukaddes olmıyan yerlerde çalıştırdığından azarlıyor. Bu kitabenin elimize geçen nüshası Hadrianus devrinde yazılmış bir kopyası ise de, aslının hususiyetlerini aksettirmektedir³.

Bu kitabede satrapına hitabeden Pers'ler kiralının sesini duyduğumuz gibi başka kitabelerde Hellenisma devrinin hemen hemen bütün hükümdarlarının sesini duyuyoruz. İskender Priene'deki Athena mabedinin takdis kitabesinde kendine mabedin bânisi der⁴. Diadokh'ların en kuvvetli şahsiyetlerinden olan Antigonos, tarihî bakımdan çok önemli bir vesika ile temsil olunuyor: bu kitabede Anadolu şehirlerine İ. ö. 311 yılında aktedilen sulh maaenedisini haber verir ve metnini bildirdiği bir yemine kendisi ile Kassandros, Lysimakhos ve Ptolemaios arasındaki anlaşmayı tasdik etmelerini ister. Bu vesikanın Troas'ta bulunan Skepsis şehrine gönderilmiş olan kopyası taşâ hâkkedilmiş ve bugüne kadar muhafaza olunmuştur⁵. Gene o Antigonos'un Teos'la Lebedos'un anlaşmasını tesbit eden nizamnamesi de kıymetli bir vesikadır⁶. Hellenisma devrinde yaşlıyan kiralıların muhtelif şehirlere sadakatları için teşekkür etmek ve teveccühlerini bildirmek için yaz-

³ SIG nr. 22, v. Wilamowitz-Moellendorff, Griechisches Lesebuch II s. 391. Beloch, Griechische Geschichte² I 1 s. 41 ve II 2 s. 154 bu kitabenin sahte olduğunu ispat etmeğe uğraşmıştır; buna rağmen bugün orijinal olarak kabul edilmektedir.

⁴ Inschriften von Priene nr. 156. SIG nr. 277

⁵ Welles nr. 1, s. 3 v. m.

⁶ Welles nr. 3-4, s. 15 v. m.

dıkları birçok vesikalar daha vardır. Kırallar teveccühlerini Anadolu'nun çok meşhur mabetlerine armağan bağışlamakla ifade ederlerdi. Meselâ Birinci Seleukos, Miletlilere Didyma'daki Apollon mabedi için büyük miktarda armağan gönderir ve armağanların yerleştirilmesine ve iyi muhafaza edilmesine nezaret etmelerini diler. Mektuba armağanların bir de listesi ilâve olunmuştur⁷. Birkaç asır sonra aynı zihniyetle karşılaşırız; eski zamanların sonlarına ait bir kitabede imparator Diocletianus ile Maximianus'un Apollon'un Didyma mabedine heykeller ihсан ettikleri söylenir⁸.

Kitabeler Anadolu topraklarında cereyan eden bütün vakaları aydınlatır. Meselâ Kimriler gibi Milâttan önce üçüncü asırda Anadolu'nun büyük bir kısmına yayılan Galat istilâsı. Bu hâdise Priene şehrinin istilâ esnasında kahramanca döğüşen vatandaşı Sotas'a diktirdiği bir şeref kitabesinde zikrediliyor⁹. Gene kitabelerden başka şehirlerin müstevlilere haraç ödemekle yağma edilmekten kurtulduğunu öğreniyoruz¹⁰. Bergama saltanatının gelişmesi Galat'ların yenilmesi ile sıkıca ilgilidir. Galat zaferlerini ve Suriye ordularının yenilmesini kuthyan kitabeler Milâttan önceki üçüncü asrın tarihine kadar derin bir fikir verebilir¹¹. Sivrihisar taşlarında muhafaza olunan kiral İkinci Eumenes ile İkinci Attalos'un Pessinus'un Tanrıça Büyük Ana'nın baş rahibine yazdıkları mektuplar Milâttan önceki ikinci asır tarihinin bir vakasını aydınlatır¹². Mektuplar İ. ö. 163 ilâ 156 seneleri arasında yazılmıştır. Birinde İkinci Eumenes daima Attis diye andığı baş rahibe Pessong'lara karşı koymak için silâhla yardım et-

⁷ Welles nr. 5, s. 33 v. m.

⁸ Cf. A. Rehm, *Philologus* 93, 1938, s. 74 v. m.

⁹ *Inscriptionen von Priene* nr. 17. OGIS nr. 765. — Cf. F. Staehelin, *Geschichte der kleinasiatischen Galater*, 2. Auflage, Leipzig 1907, s. 9.

¹⁰ SIG nr. 410. Erythrai halkının bir kararnamesidir. Kararname strateg'leri, müşkül devirlerde şehri sağ salim muhafaza edebildikleri için övmektedir. Her şeyden evvel Leonnorios'un Galatlarına lâzım olan paranın tedariki ve gönderilmesiyle uğraştıklarından dolayı methediliyorlar. Aynı kararnameden şehrin yalnız Galatlara değil, surlarının içinde bulunan Mısır garnizonuna da para verdiğini öğreniyoruz. Fakat bu garnizon Galat hücumlarına karşı koyacak durumda olmadığından şehir Galatlarla anlaşıp şehri yağma etmemeleri için onlara bir tazminat ödemekten başka çare bulamamıştır.

¹¹ Staehelin, *Geschichte der kleinasiatischen Galater* s. 19. v.m.

¹² Welles nr. 55—61, s. 241 v. m.

mevi teklif eder. Başka yerde adı geçmiyen Pessong'lar haksız olarak mabet topraklarını işgal etmişlerdi. Başka bir mektupta Bergama kiralının Attis ile Aiorix arasında kopan bir kavgaya müdahale ettiği söylenir. Bizi en çok ilgilendiren ve tarihî bakımdan en önemli olan son mektupta Attalos ile Attis'in Apameia'da buluştukları, burada Attalos'un bir daha yardım vaadinde bulunduğu anlaşılıyor. Mektubun metni İkinci Attalos'un Attis'le görüş-tükten sonra topladığı maiyetini gösterir. Mecliste bulunan kiralın yakın akrabaları düşündüklerini açıkca söylediler. En sonunda Roma'lılara fikir danışma teklifi üstün gelir. Bu sözlerden zamanın politikasına nüfuz edebiliriz. Bergama Pessinus'un baş rahibine yardım teklif etmekle kendi menfaatini unutmüş değildir. Bilâkis Galat işlerinden ayağını çekmemek ister. Fakat Roma'lılar Bergama kiralılığını kuvvetlendirdikleri halde onun bu işlere karışmasını pek hoş görmezler. Bundan dolayı İkinci Attalos maiyetinin öğütleri üzerine vaziyeti kavrar ve ona uyar¹³. Buna benzer teferruatı hiç bir tarihçide bulamayız. Gene Bergama'ya ait bir kitabe son Bergama kiralı Üçüncü Attalos'un ölümünden sonraki hâdiseleri aydınlatır¹⁴. Attalos ölmeden önce hem memleketini Roma'lılara vasiyet etmiş hem de Bergama şehrine hürriyet bağışlamış, yani demokratik bir anayasaya kavuşmasını istemişti. Kitabe bize Bergama'da demos'un teşkilatlandığını, fakat vasiyetnameyi Roma'lıların henüz tasdik etmedikleri bir andaki durumu gösterir. Bergama halkı bir emrivaki ile vatandaş haklarından mahrum sınıflara bu hakları verir; böylelikle ahalinin kanunî müsavatsızlığının siyasî gayelerle istismar edilmesinin önüne geçer. Başka bir kitabe vasiyetnamenin Roma'lılar tarafından tasdikından sonraya aittir. Üçüncü Attalos'un öldüğü güne kadar Bergama kiralılarının verdikleri emirlerin, bağışların, af ve cezaların yürürlüğünü ilân eden senato'nun bir kararnamesini hâvidir¹⁵.

Malûmdur ki Roma'lılar yeni tâbilerinin sevgisini derhal kaza-

¹³ Cf. Th. Mommsen, Römische Geschichte II 52.

¹⁴ Die Inschriften von Pergamon I nr. 249, s. 171 v. m. OGIS nr. 338.

¹⁵ OGIS nr. 435. Bu kitabe İ. ö. 132 yılına atfedilmelidir. Edremit'te (Adramytion) bulunmuş olan *senatus consultum* üç yıl sonraya, yani 129'a aittir. Bu senato kararnamesinin ikinci bir nüshası İzmir Agorasında yapılan kazılarda meydana çıkmıştır; cf. Miltner ve Selâhettin, TTAED II, 1934, s. 238 v. m. Bu önemli vesika maalesef bugüne kadar yeter derecede tefsir edilmemiştir.

namadılar. Tâbileri sömürmek sistemi memlekette yavaş yavaş nefret uyandırdı. Nihayet Pontos kralı Mithradates kurtarıcı olarak meydana çıkınca nefret isyan haline geldi. Asya'da bulunan bütün Roma'luların bir günde öldürülmesi buyuran ferman elimize geçmiş değilse de, başka bir vesika Roma'luların katliamından önceki bir vakayı aydınlatır¹⁶: Mithradates'in Karya'nın başına koyduğu satrapa iki mektubunda Roma'luların sadık taraftarı, zengin Nysa'lı Khairemon'un takip ve tevkif edilmesini buyurur. Khairemon'un Ephesos'ta Artemis mabedine sığındığını, oradan kralın aleyhine çalıştığını da öğreniyoruz. Pontos kralının bu şahsa karşı beslediği öfke ve nefret o kadar büyüktür ki satrapa eskidenberi Tanrılara karşı günah sayılan sığınma hukukuna riayetsizliği buyurmakta tereddüt etmez. Kralın nefreti herhalde hükümetinin resmî lisanından alınmış olan "menfur düşman," ve "umumun düşmanı," tâbirlerinde bile beliriyor. Sonraları Roma'lılar gene memlekete hâkim olunca bu vesika Khairemon için en büyük şeref nişanesi olmuş ve taşâ hâkkedilmiştir. Bu taş bugün İstanbul müzesindedir. Metinde bir yanlış göze çarpıyor: "umumun düşmanı olan Roma'lılar," yerine "Roma'luların umumî düşmanları," diye yazılmıştır. Bu hata taşçının psikolojisini de aydınlatır. Herhalde Roma'lılara yapılan bu müthiş hakareti taşâ hâksetmeye eli varmamıştır¹⁷.

Anadolu şehirlerinin kültür durumuna dair bilgi veren kitabeler hakkında çok söz söylenebilir. Bu yönde Bergama kitabeleri en başta gelir. Maarif, din, nafia, su işleri, pazar nizamnameleri, dahillî inzibat işleri hakkında kitabelerden edindiğimiz bilgi ile bu şehirlerdeki hayatı inceden inceye canlı bir şekilde hayal edebiliriz. Fakat bu konu üzerinde durmıyalım, derhal Roma'nın imparatorluk devrine geçip en önemli anıt veya anıt gurupların-

¹⁶ Welles nr. 73-74, s. 294 v. m. Bu kitabenin tamamı Roma konsulu C. Cassius'un mektubu ile birlikte SIG'de 741 nr. ile ve Théodore Reinach, Mithradates Eupator, Goetz tarafından yapılan almanca tercümesinde (Leipzig 1895) tabedilmiştir (s. 474). Konsulun mektubunda görülen yunanca gayet gariptir. Yanlış anlaşılmalı bir lâtince metnin tercümesidir: *dösein ergasiän hopös* tabiri ile lâtince *operam daturum ut* tabiri tercüme edilmiştir. Böyle acaip bir lisan karşısında Mommsen ve Wilamowitz'in bile ilk okuyuşta şaşâ kaldıkları tabiidir; cf. F. Hiller von Gaertringen, *Neue Jahrbücher für Antike und deutsche Bildung*, 117. Jahrgang, 1942, s. 109.

¹⁷ F. Hiller von Gaertringen, *Hermes* LIV, 1919, s. 107.

dan birkaçını ele alalım.

Augustos'un Actium savaşıdan sonra Samos'ta iken Karya şehri Milas'a yazdığı mektupla başlayalım¹⁸: Milas, Caesar'ın öldürülmesinden sonra çıkan karışıklıktan çok çekmiş, Brutus ile Cassius'un taraftarı olan Labienus'un Karya'ya kadar bir Parth ordusunun baskınına uğramış, kısmen harab olmuştu. Augustus, kara bahtlı şehre beslediği alâka ve ihtimamı ifade etmekle Roma imparatorlarının Anadolu eyaletlerine gösterdikleri ihtimamın ifadesi olan vesika sırasını açıyor. Umumiyetle Gangra'nın and içmesi diye anılan Vezirköprü kitabesinin de tarih yönünde önemi büyüktür. Paphlagonia şehri eski Gangra bugünkü Çankırı'nın ehali memleketleri Roma imparatorluğunun içine alındıktan sonra imparator Augustus'a sadakat yemini eder¹⁹. Fakat dünyanın hiç bir memleketi Monumentum Ancyranum çapında bir tarih anıtına malik olmakla övünemez²⁰. Cihana hâkim olup öldükten sonra Tanrılara karışan Augustus'un metnini kendi elile yazdığı Ankara'daki Augustus mabedinin kitabesi büyük bir tarih devrinin büyük bir vesikasıdır. Mommsea'nın ona verdiği *regina inscriptio-num* (kitabelerin kraliçesi) ünvanına lâyıktır. Ama Monumentum Ancyranum'un azameti Ramsay'in yorulmak bilmez, zorluktan yılmaz araştırma merakı ile Pisidia şehri Antiocheia, bugünkü Yalvaç'ta topraktan çıkarılan küçücük taş parçalarını unutturmamalıdır. O taş döküntüleri Ankara kitabesinin önemli yerlerindeki boşlukları doldurmuştur. Üstünde *auctoritate* kelimesi bulunan bir taş parçacığı Augustus devri hakkındaki telâkkilerimizde inkilâp yapmıştır. 1924 yılında von Premerstein bu parçanın metin içindeki yerini tespit etmiş²¹, o gün bu gün *auctoritas* kelimesi

¹⁸ SIG nr. 768.

¹⁹ OGIS nr. 532. Cf. Anton von Premerstein, Vom Werden und Wesen des Prinzipats, München 1937, s. 45.

²⁰ Bu ünlü kitabın en iyi tabı bugün şudur: *Res gestae Divi Augusti ex monumentis Ancyrano et Antiocheno Latinis, Ancyrano et Apolloniensi Graecis*. Texte établi et commenté par Jean Gagé. Paris 1935.-Concetta Barini, *Res gestae Divi Augusti*, 2. tabı, Roma 1937 elime geçmemiştir; bu kitabı ancak Ernst Lommtzsch'in Gnomon mecmuasında (XVI, 1940, s. 71 v. m.) yazdığı tenkitten tanıyorum.

²¹ Hermes LIX, 1924, s. 104.- Antiochia'da bulunmuş olan parçalar şu kitapta neşredilmiştir: *Monumentum Antiochenum*. Die neugefundene Aufzeichnung der *Res gestae Divi Augusti* im pisidischen Antiochia. Herausgegeben und erlaeutert von William Mitchell Ramsay und Anton von Premerstein (Klio, Beiheft XIX) Leipzig 1927.

Roma'nın devlet sistemini bize aydınlatan baş mefhumlardan biri olmuştur²². Bu taş parçası bulunmasa idi, dikkatsizlik yüzünden kaybolmuş olsa idi, Roma devletini nasıl anlardık, görüşlerimiz nice daha fakir olurdu!

Anadolu'da Roma'nın imparatorluk devrinden kalma anıt kalabalığı içinde birkaç tanesini olsun seçip üzerinde durmak bu konferansın sınırlarını aşar. Yalnız Augustus'un doğum gününün yılbaşı sayılacağını ve yerli takvimin Julius Caesar takvimine uydurulacağını bildiren Priene kitabesine işaret etmeden geçmiyelim²³. Anadolu vâlisi Paullus Fabius Persicus'un imparator Claudius devrinden kalma emirnamesi de sayılmıya değer. Bu vesikanın Ephesos'ta çıkarılan bazı nüshalarından parçalar bulunmuştur²⁴. Vesika daha çok maliye alanındaki yolsuzlukların önüne geçmek çarelerini araştırır. Çok önemli bir önsözde şöyle denir: Vâliler vazifelerini kuvvet ve güvenle başarmalıdır, çünkü imparator'un ihtimam ve sevgisi bütün insanlığı kucaklamıştır²⁵. Bütün insanlığın mesuliyetini taşımak hissi *principatus* devrinden beri Roma varlığını tayin eden vasıflardan biri olarak karşımıza çıkar; bu his Roma humanizması'nın en güzel çiçeklerinden biridir, medeniyetin ilerlemesi için Roma imparatorluk devrinin hissesine düşen borçtur. Roma imparatorluğunun bıraktığı vesikalarda da, kitabelerde de hep aynı sağlam, dayanıklı temeller üzerine kurulmuş bir hayatın verdiği saadet havasını neden sezdiğimizizi şimdi anlıyoruz.

Filhakika birçok kitabe grupları Roma'nın Anadolu eyaletine daima çok ihtimam ettiğini gösterir. Mil taşlarından tanınan muazzam yol inşaatını hatırlıyalım. Roma'nın Anadolu'ya gönderdiği vâlilerin isim ve memuriyetlerinden Anadolu idaresine tayin edilenlerin önceki vazifelerinde değer göstermiş tecrübeli şahsiyetler olduğu anlaşılıyor. Henüz neşredilmemiş son bir misal verelim: geçen yıl yeni paket postanesi inşaatında bir kitabe bulundu. Kitabe

²² Cf. R. Heinze, *Hermes* LX, 1925, s. 348 v. m. = *Vom Geist des Römertums*, Leipzig 1938, s. 1 v. m. Anton von Premerstein, *Vom Werden und Wesen des Prinzipats* s. 176 v. m.

²³ OGIS nr. 458.

²⁴ F. K. Dörner, *Der Erlass des Statthalters von Asia Paullus Fabius Persicus*. Diss. Greifswald 1935.

²⁵ Dörner s. 37.

Saevinius Proculus isminde *Galatia* eyaletinin daha tanınmamış bir *legatus Augusti pro praetore*'sini anmaktadır. Bu adam *quaestor*, halk tribün'u, *praetor*, *Sicilia* ve *Asya* eyaletlerini idare etmiş, sonra *İtalya*'da yüksek hâkimlik vazifesini görmüş, daha sonra *Germania*'da bulunan bir legion'un komutanlığına tayin edilmiş, sonra *Girit* ve *Cyrenaica*'da *proconsul*, *Cilicia*'da vâli olmuş, nihayet *Galatia*'ya tayin edilmiş, oradan da *consul*'lüğe kadar yükselmiştir.

Kitabeler bize yalnız *Roma*'lıların idare tarzını değil, o zamanki *Anadolu* ahalisini de tanıtıyor. Bazı aileleri nesiller boyunca takip edebiliyoruz. Meselâ *Galatia* asilzadelerinin hânedâna mensup olmalarından hâlâ imparatorluk devrinde övündüklerini ve *Roma* dünyasında baş mevkilerde tuttuklarını görüyoruz. *Ankara*'nın bir *Galat* ailesi, *Iulii Severi* ailesi çok tanınmıştır; bunlardan ikinci asrın ortalarında yaşamış olan biri, şahsiyeti ile *Antonin*'ler devrinin kültürünü temsil eder. Küçük *Galat* kırallarının torunu olan bu zat "Helenlerin birincisi," diye anılır; *Roma* devlet hizmetinde sivil ve dinî yüksek memuriyetlere intisap eder, nihayet *Ren* legion'larının komutanı, sonra da *Asya* vâlisi olur; ihtiyarlığında oğlunun *consul* olduğunu görür²⁶. *Iulii Severi* ailesi *Ankara*'da ne ise, *Iulii Quadrati* ailesi *Bergama*'da,²⁷ *Carminii* ailesi de *Attuda*'da odur²⁸. Bir memleketin aile ve ahalisinin tarihçesini çizmeye yarayan bu gibi araştırmaları kolaylaştıracak malzemenin ne kadar zengin olduğunu anlamak için *Heberdey*'in bu yılki *Tituli Asiae Minoris*'in son sayısında neşrettiği *Termessos* kitabelerine bakmak yeter²⁹. Kitabelerden çıkarılabilen bir sıra stemmata gentium (şecere) de zeylen neşrediliyor. Kitabelerde *Anadolu*'nun en ileri gelen ailelerinin nasıl yavaş yavaş *Romalılaştıklarını* görebiliriz: *Lykia* şehirlerinden *Oinoanda*'dan bir ailenin oniki neslini sayan bir kitabe kalmıştır. Zikrettiği nesillerin ilki *Milâttan* önceki doksan ile altmış yılları arasında yaşamış olacak.

²⁶ C. *Iulius Severus*'un hayatı hakkında. Groag RE X 811 v. m.

²⁷ Cf. Wilhelm Weber, Zu der Inschrift des Iulius Quadratus (Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Jahrgang 1932, phil.-hist. Klasse. Nr. 5, Berlin 1932. Ailenin şeceresi Bruno Doer'ün Die römische Namengebung adlı eserinde (s. 148) bulunur (Stuttgart 1937).

²⁸ Cf. RE VI 2534. Ailenin şeceresi MAMA VI s. 28 bulunur.

²⁹ TAM III 1 s. 296 v. m.

Beşinci nesilden itibaren, yani imparator Claudius zamanında, Lykia Roma eyaleti olduğundan beri, Lâtin isimleri ile anılırlar³⁰.

Böylece tarih ilminin bir şubesi, malzemesinin çoğunu kitabelerden toplayan *Prosopographia* ilmi teessüs etmiştir. *Prosopographia*'nın ulemâlık veya oyun olsun diye isim ve tarih rakamları toplamaktan ibaret olduğunu sanmak yanlıştır. Arkeoloji şurada burada bulunan bazı çanak çömlek kırıntıları ile bazan muazzam kültürlerin varlığını nasıl meydana koyarsa, aynı şekilde *Prosopographia* araştırmalarından tek tük malzeme ile imparatorluk devrindeki Anadolu ahâlisinin tarihi bina edilebilir³¹.

Prosopographia araştırmaları tabiatile ancak büyük ailelere münhasırdır. Fakat kim oldukları bilinmeyen ve herhalde ileride de bilinmeyecek kimselerin ismini zikreden kitabeler de önemsiz değildir. Çünkü daha alçak halk tabakalarında yüksek sınıflardan farklı olarak Yunan-Roma kültürüne vâkıf seçkin sınıfların altında eski Anadolu halkının ne kadar kuvvetli ve canlı olduğu meydana çıkmaktadır. Roma idaresinin bu unsurları bastırmadığı, bilâkis kalkınmasına elverişli şartlar yarattığı intibama varıyoruz. Caracalla devrinde vatandaşlık haklarının eyaletlere teşmil edilmesi ile kitabelerde Lâtin isimleri çoğalır; bu sırada İ. s. ikinci asırdan itibaren en çok *Aurelius* adı göze çarpmaktadır³². Ama kitabelerde Lâtin isimlerinden başka birçok yerli isimler de okunur. Kretschmer'in Yunan dilinin tarihine giriş adlı kitabına bakarsak, Anadolu kitabelerinden çıkan isimlerin Anadolu dillerinin tetki-

³⁰ Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes III nr. 500, tashihleri nr. 1503. Cf. Ruge RE XVII 2232.

³¹ Sadece isim zikreden listeler de bu gibi araştırmalar için faydalıdır. Bazı meslek sınıflarının, meselâ atletlerin, prosopografyası da önemlidir. Burnova'da 1936 yılında bulunmuş olan bir Bakkhos mabedine ait bir mozaik üzerindeki kitabede yeni bir *periodonikes*'in ismi meydana çıkmıştır: *Tiberius Iulius Septimius Iulianus*; cf. TTAED IV, 1940 s. 59 v. s., fotoğraflar s. 67.

³² *Aurelius* adının kitabeleri tarihlendirmek hususunda delil olarak kullanılmasına dair bak: W. M. Ramsay, *Cities and Bishoprics of Phrygia* II 388; The *nomen Aurelius* came into use in the provinces under M. Aurelius; about 161-220 provincials often bear the name *Aurelius*. Under Caracalla the custom of using the *praenomen Aur.* became almost universal in Phrygia, and evidently rose from the extension of the Roman franchise to the whole empire; I pointed this out in JHS 1883 p. 30, and have since that time found it an almost infallible criterion of date: any apparent exceptions are easily explained.

kine ne kadar yaradığını anlarız. Burada işlenmesi gereken açık bir alan vardır. Bazı isimlerin veya isim şekillerinin yayıldığı sahayı, bu yayılmanın sebeplerini, muayyen isimlerin muayyen kavimlere ait olduğunu göstermek, bunların çerçeveleri kabataslak çizilmiş olduğu halde teferruatta daha uzun araştırmalara muhtaç olan meselelerdir. Bahusus ki malzeme git gide çoğalmaktadır ve umulmadık neticeler vermesi muhtemeldir³³.

Coğrafya isimleri de insan isimleri kadar önemlidir. Mahal isimleri bazan asırlarca değişmez ve çok defa tanınmadık veya az tanınmış dil tabakalarına irca edilebilir. Herkes bilir ki küçük Asya ekleri olduğu tesbit edilen -nd- ve -ss- ekleri ikinci binyılda Ege sahasında oturanlar hakkındaki bilgilerimize muayyen bir istikamet vermiştir. Bu alanda da epigrafiden daha çok istifade edilebilir. Bulunan her yeni isim önemsiz bir yerin ismi ise de, araştırmalara yardım eder. Bu isimler Roma'nın imparatorluk devrinden kalma bir kitabede bulunuyorsa da, çok daha eski bir dil tabakasından kalagelmıştır. Meselâ Ankara'nın ancak imparatorluk devrinin kitabelerinde ismi geçen phyle adlarına bakalım: on iki phyle'den on birinin adını biliriz; bunlar da iki guruba bölünebilir; ilk beşi çok eski dil tabakalarına aittir. *Maruragene, Pakalene, Menorizeiton, Hiermenon, Diagezon* (bu isim şüphelidir); imparatorluk devrinde şehir büyüyünce yeni bölgeler katılmıştır. Birincisi Augustus mahallesi manasına gelen *Sebaste*'dir. Geri kalan phyle'lerin adları da imparatorluk zamanının muhtelif devirlerine aittir. Manaları da anlaşılıyor. Belki yeni araştırmalar, yeni kitabe keşifleri uzak bir mazinin esrarlı sesleri gibi kulağımıza çalan öbür isimlerin de bize bir gün manasını gösterecektir³⁴.

İktisat tarihi de epigrafi'den faydalanan bir ilimdir. İmparator Diocletianus'un 301 yılında çıkarttığı azamî fiat tarifesi dünyaca ünlüdür. Bu vesikanın elimize geçen ilk parçaları Eski-hisar, yani Karya'nın eski Stratonikeia şehrinde meydana çıkarılmıştır. Antik iktisat tarihinin büyük bir şubesini teşkil eden Ana-

³³ TAED-nde IV, 1940, s. 60-71 neşrettiğim kitabede XHTTAC adının *signum* olarak kullanılması ilgi vericidir. P. Kretschmer, Glotta XXIX s. 128 ve 247 bu *signum*'un «Eti» manasına geldiğini ispata çalışmıştır.

³⁴ Helene Miltner Jahreshefte des Österreichischen Archæologischen Instituts XXX Beiblatt s. 25'te şimdiye kadar bulunan kitabelerde adı geçen Ankara «phyle»lerinin bir listesini vermektedir.

dolu'daki imparatorluk mülkleri hakkındaki bilgimizi hep kitabelerden alırız. Bu bakımdan Keil ile von Premerstein'in meydana çıkardıkları uzun kitabeler³⁵ çok önemlidir. Bu kitabelerin her ikisi de ihtimal aynı zamana, yani Septimius Severus'un imparatorluk devrine tesadüf eden İ. s. üçüncü yüzyıla aittir.

Şimdi de malzemesinin çoğunu epigrafi'ye medyun olan din tarihi şubesini ele alalım. Nemruddağı kitabesi misli bulunmaz bir vesikadır. Onu yazdıran ve milâttan önceki birinci yüzyılda yaşamış olan Kommagene kralı birinci Antiokhos'un şahsiyetinde Yunan görüşleri ile Pers görüşleri göze çarpar bir şekilde birbirine karışıyor. Kitabede kiral birkaç tanrıya tapı yerleri bağışlar. Fakat kiral bağışlamanın nizamnamesini vermekle kalmaz, bu karara âmil olan düşünceleri de sayar; uzun bir hayat tecrübesinin neticesi içinde olgunlaşagelen dindarlıktan bahseder. Kırılın ıssız dağ tepelerinde taşâ hâkkettirdiği fermanlar ebediyen muteber kalmalıdır. Bir tek kelimesini değiştirmeye cür'et edenler tanrıların gazabına çarpılmalıdır. Fermana itaat edenlere gelince, bunlar kırılın duaları sayesinde âtide de tanrıların inayetine mazhar olacaklardır. Kırılın arzusu gerçekten yerine gelmiş, hatırası ölmemiştir; kabri dağın tepesinde hâlâ sapaşğlam duruyor. Mezar başında ilâhi söyleyecek khorolar gerçi susmuştur; fakat hiçbir kırılın kudreti böyle bir şey temin etmeye yetmez. Khoro seslerinin yerine kulağımızı kitabenin, Norden'in³⁶ tabiri ile "bu mensur dithyrambos" un, ahenkli cümleleri çalıyor ve Milâttan önceki birinci asrın ihtirash, azametli, asianik üslubuna misli bulunmaz bir

³⁵ Bericht über eine dritte Reise in Lydien nr. 28 ve 55.- İmparator mülkleri hakkındaki meseleye dair en esaslı eser M. Rostovtzeff, Studien zur Geschichte des römischen Kolonates (Archiv für Papyrus-Forschung, Beiheft I, 1910) dir. Rostovtzeff'in nazariyesini Kornemann RE Suppl. IV s. 545 v. m. hülâsa etmiştir. Rostovtzeff'in bu mesele hakkında son beyanatı Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich adlı eserinde II s. 278 v. s. bulunmaktadır. T. R. S. Broughton (Trans. of the American Phil. Assoc. LXV, 1934, s. 207 v. m.) tarafından yapılan son münakaşası maalesef elime geçmemiştir; bu eseri J. G. Anderson'un An imperial estate in Galatia adlı Journal of Roman Studies'te (XXVII, 1937, s. 18 v. m.) çıkan makalesinden tanyorum.

³⁶ Die antike Kunstprosa I 145. Norden kitabenin metnini de veriyor. Metin komanter ile birlikte OGIS nr. 383'te okunabilir. Cf. Joseph Waldis, Sprache und Stil der grossen griechischen Inschrift vom Nemrud-Dagh in Kommagene (Nordsyrien), Diss. Zürich, Heidelberg 1920.

örnek teşkil ediyor.

Önemi ve karakteri bakımından bu kitabe ancak meşhur Oinoanda kitabesi ile mukayese edilebilir: Oinoanda kitabesi Diogenes adlı birinin insanlığa olan sevgisinden ilham alarak hemşerileri ve Oinoanda'ya gelen yabancılar için Epikouros'un felsefine dair taşa yazdırdığı uzun metinleri ihtiva eder. Bu kitabeyi de din tarihi bakımından önemli metinler sırasına alabiliriz; çünkü imanını itiraf etmek ve insanları daha bahtiyar kılmak için gayret sarfetmek hususunda dindarca temayüllerdir³⁷.

Saydığımız vesikalar ferdi dindarlığa delildir. Fakat ötedenberi de biliriz ki Anadolu toprakları eski dünyanın din bakımından en faal, en verimli memleketlerindendi. Din tarihi ilmi kurulmadan önce bile Anadolu'nun Hristiyanlığın ilk çağlarında bu kadar önemli bir yer tutmasının sebepleri araştırılmıştı. Hristiyan dininin tarihinde Anadolu şehirlerinin ismi sık sık geçer. Meselâ *Montanismus* Hristiyanlığın göze çarpan mezheplerinden biridir ve Anadolu'nun umumî bir temeli ile münasebattedir³⁸. Anadolu'nun kült ve din zenginliği edebî eserlerde iyi muhafaza olunmadığı halde kitabelerde karşımıza çıkar. Bu alanda daha da önemli buluşlar elde edileceği umulabilir³⁹. Kitabelerde edebî metinlerin adlarını bile bilmediği birçok tanrılara raslarız. Bu tanrılara baş-

³⁷ *Diogenis Oenoandensis fragmenta ed. William*, Lipsiae 1907. Cf. Philippson RE Suppl. V s. 153 v. m.

³⁸ *Montanus*'un hristiyan dinini kabul etmeden evvel Kybele veya Apollon'un rahibi olduğu iddiasına binaen doğmuş haber gibi, *Montanismus* üzerinde yazılmış eski eserlerde bulunan mübalâgalı fikirlerden sakınmalı. *Montanismus* mezhebinin tamamiyle hristiyan akidelerinden çıkmış olduğu şüphe götürmez. *Montanismus* ile Phrygia kültleri arasında görülen bağ ayinlere münhasırdır; fakat bu alanda bağlar besbellidir. Mesele son olarak Wilhelm Schepelern'in *Der Montanismus und die phrygischen Kulte* (Tübingen 1929) adlı eserinde din tarihine ait bütün malzemenin yardımıyla etraflıca etüd edilmiştir. Bu kitap Anadolu'nun din tarihini aydınlatmak hususunda çok değerlidir. *Montanismus*'a bir bakış: H. G. Opitz RE XVI 206 v. m.

³⁹ Bithynia'nın üç altarı üzerinde *Preietos* tanrısının tasvirlerinin meydana çıkarılması bu sahada son ve isabetli bir buluş teşkil etmektedir: F. K. Dörner, *Inschriften und Denkmäler aus Bithynien* (Istanbul Forschungen, Band 14), Berlin 1941, s. 37 v. m.; n. 39-42. Bu tanrıya edebiyatta da raslanır, fakat edebî eserlerde umumiyetle *Priapos* ile karıştırılır. Bu son buluş sayesinde *Preietos* ile *Priapos*'un birbirinden ayrı oldukları meydana çıkmıştır. Dörner'in fikrine *Preietos* *Ares* ile münasebetli olan bir harp tanrısıdır.

langıçtan beri küçük bir azlık tapmışsa da, onlar okadar canlı ve sağlamdırlar ki muhtelif kültür tabakalarının altında bile yaşayabilmişlerdir; imparatorluk devrinde dinin bu yeraltı akışı yeryüzüne çıkmıştır. Bu tanrılar önceleri kabilelerin veya kabile bölümlerinin tanrılarıdır, sonraları millî karakterlerini kaybetmişlerdir. Muayyen bir kabilenin yerine kendi tanrılarının üstünlüğüne inanan, mucizelerini anlatan, sözlerini sezen ve başkalarını da bu kuvvete tapmaya teşvik eden mutaassıp cemiyetler kurulmuştur. Eski ırk veya mahal tanrıları ferdi dindarlığın tanrıları olmuşlardır. Epigrafi bu zengin din hayatını aydınlatmak yönünde en başta gelir. Kitabeler olmasaydı Eskişehir etrafında "*hosios kai dikaios*," adı ile ibâdet gören tanrıyı tanımazdık ve ismi Yunan olduğu halde eski Anadolu tanrılarından biri olduğunu bilemezdik, Phrygia tanrısı *Zeus Bronton* bir isimden ibaret kalırdı⁴⁰, âyinlerinde günah çıkarma usulünün önemli bir yer tuttuğu *Apollon Lairbenos*'u tanıyamazdık⁴¹. Bu tanrıların eski tanrılar olduğunu hem bazı umumî deliller, hem de meselâ "çift balta," gibi eski timsallerin mevcudiyeti ispat eder.

Kitabelerde de kültlerinin yayılma sahalalarına veya teferruatına dair malûmat bulduğumuz taktirde müelliflerin zikrettiği tanrılar bize daha canlı olarak görünürler. Meselâ tanrıça *Angdistis* çoktan beri Pausanias ile Arnobius'un eserlerinden tanınmıştı;⁴² bu eserlerde tanrıçaya dair gayet acaip hatta ikrah verici bir efsane anlatılır. Bu efsaneye göre *Angdistis* Anadolu'nun Tanrıçası Büyük Ana'nın biraz farklı bir tipi idi. Bir zamanlar gerçekten böyle olduğuna da şüphe yoktur. Fakat *Angdistis*'e tapanların ona ne göz ile baktıkları ancak 1911 yılında üçüncü Lydia seyahatleri esnasında Keil ile Premerstein'in buldukları bir

⁴⁰ *Zeus Bronton*'a adanmış kitabelerin bir listesi MAMA V s. 172 v. m. bulunur. Bu listeye şu kitabeler ilâve edilmelidir: Prof. Remzi Oğuz Arık'ın Karalardan Ankaraya getirdiği adak kitabesi; Jacopi, Dalla P-flagonia alla Commagene (Roma 1936) s. 4, fig. 7'de neşredilmiş Kastamonuda bulunmuş kitabe; TTAED IV s. 60/71 de neşrettiğim Meset'te bulunmuş kitabe. — Roma'da şark tanrılarına vakfedilmiş bir tapınakta bulunmuş, *Iuppiter Bronton*'a adanmış birkaç kitabe: Annibaldi, Notizie degli scavi XI s. 98 v. m.

⁴¹ *Apollon Lairbenos*'a dair, bak: Oppermann RE Suppl. V s. 521 - 535; not 37 de adı geçen Schepelern'in eseri s. 92 v. s.

⁴² Paus. VII 17, 9. Arnob. V 5.

kitabeden belli olmuştur⁴³. Kitabe Lydia şehri Philadelpheia'da hususî bir tapı yerinin bağışlanmasını tasdik eden bir vesikadır. Dionysios adında biri rüyasında tanrı sözü duyar, bundan böyle evinde birkaç tanrıya bir arada bir tapı yeri yaptırmıya karar verir; tanrılar arasında *Angdistis*de evin çok mukaddes bekçisi ve sahibi sayılır. Tapı yerine girenlerin mutak veçhile yalnız vücutlarının değil, vicdanlarının da tertemiz olması lâzımdır; bu vicdan temizliğini *Angdistis*, kadın, erkek, hür veya kul her insana bağışlasın. Bu tanrıça simasının ne şekilde inkişaf ettiği anlaşılıyor: önceleri bir tabiat tanrıçası iken burada ahlakî kıymetlerin mümessili olarak karşımıza çıkıyor. Böyle bir kitabenin meydana çıkarılması ilim için büyük bir nimettir. Fakat kitabeler bize bu tanrıçaya hangi hudutlar dahilinde tapıldığını bildirmekle kalsaydı, Tanrıça'ya dair bilgilerimiz gene de genişlemiş olurdu. Son zamanlar Arvalı'da bir, Midas şehrinde on tane⁴⁴ yeni *Angdistis* kitabesinin bulunması ilmi zenginleştirmiştir. Enstitümüz Arvalı kitabesinin kopyasını memleketinin tarihine derin bir ilgi besliyen bir öğretmene medyundur⁴⁵.

Anadolu kültürlerinin coğrafyasını yapmak, ancak epigrafi'nin yardımı ile vücade getirilebilecek büyük vazifelerden biridir. Anadolu toprağının kâfi derecede tetkik edilmiş olduğu bir gün bu plânın tahakkuk edeceğini umarız.

Bu konferansta ne olduğunu anlatmıya çalıştığım Anadolu kitabeleri nekadar zengin ve değerli ise, onlarla uğraşan ilim şubesi de okadar eski ve önemlidir; yarım binyılı doldurmuştur⁴⁶.

⁴³ Keil und von Premerstein, Bericht über eine dritte Reise in Lydien und den angrenzenden Gebieten Ioniens (Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, 57. Band, 1. Abhandlung), Wien 1914, nr. 18, s. 18. İzahlı tabı: Weinreich, Stiftung und Kultsatzungen eines Privatheiligtums in Philadelphia in Lydien (Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften 1919, 16). Cf. v. Wilamowitz-Moellendorff, Der Glaube der Hellenen II 369.

⁴⁴ MAMA VI nr. 390 - 399. Bu kitabeler 1936 yılında R. Jestin tarafından Midas şehri akropolis'inin şimal-batı kenarlarında Fransız Arkeoloji Enstitüsünün hesabına yapılmış sondajlarda bulunmuştur; MAMA VI hakkında F. K. Dörner'in Gnomon XVI s. 344 v. s. de neşrettiği rapora bak.

⁴⁵ Bu kitabe yakında neşredilecektir.

⁴⁶ Malûmdur ki Anadolunun epigrafik araştırmaları Anconalı Cyriacus ile başlar.

Geçirdiği merhalelerin bazıları klâsik eski çağ ilminin de büyük merhalelerini teşkil eder; meselâ 1555 yılında Busbecq ile Dernschwamm *Monumentum Ancyranum*'u keşfetmişlerdir; 1705 te Tournefort aynı kitabenin Yunanca metnini, 1709 da İzmir'in İngiliz konsolosu Sherard Eskihisarda Diocletianus'un azamî fiyat tarifesini, 1800 de Leake Phrygia dilinde yazılmış ilk kitabeleri, 1838 den sonraki yıllarda Fellows Lykia dil anıtlarını meydana çıkarmışlardır. On beş, on altı, on yedi ve on sekizinci asırların çalışmaları Boeckh ve haleflerinin çıkardıkları *Corpus Inscriptionum Graecarum*'un ikinci ve üçüncü cildinde ve Mommsen'in nezareti altında çıkan *Corpus Inscriptionum Latinarum*'un üçüncü cildinde neşredilmiştir. Boeckh'ün *Corpus*'u bilhassa tasnif metodu bakımından çok ehemmiyetli bir eserdir: önceleri kitabe koleksiyonlarının neşrinde Yunan-Roma hayatının muhtelif sahalarını canlandırmak gayesi güdüldüğünden dolayı malzeme muhtevaya göre tasnif edilmişti. Boeckh zamanının tarihe olan temayüllerine uygun tek metodu, yani coğrafi tasnifi esas tutmuştur. 1883 ten beri *Inscriptiones Graecae* adı ile bastırılan Boeckh *Corpus*'unun yeni tablaları da bu prensibi muhafaza eder⁴⁷.

Fakat bu eserde Anadolu kitabeleri zikredilmez. Bunların araştırılma ve basılma işini Viyana akademisi üzerine almıştır⁴⁸. Önceleri yalnız Lykia kitabelerinin toplanıp basılması düşünülüyordu. Sonraları Ephesos kazılarında ün kazanan arkeolog Benndorf 1881 de bu planı Liechtenstein düküne arzetmiş, dük de tetkik seyahatleri için tahsisat ayırmıştı. 1891 de Viyana akademisi bu tetkikleri Yunan, Latin veya yerli dilde yazılmış bütün Anadolu kitabelerine teşmil etmiye karar vermişti. Liechtenstein dükünün Viyana Akademisine verdiği senelik tahsisat Anadolu'da sistemli bir şekilde seyahat edilmesine imkân vermiştir. Bin sekiz yüz doksan yıllarından beri Avusturya âlimleri memleketi dolaştılar. Tetkik sahasına sınır olarak Asya eyaletlerinin imparatorluk devrindeki hudutları seçilmiştir. Ana-

⁴⁷ *Inscriptiones Graecae* adlı eserin tarihi, ilim tarihinin başlı başına önemli bir faslını teşkil eder. E. Ziebarth'ın *Philologische Wochenschrift* mecmuasında (61, 1941, s. 490 v. m.) verdiği haberler bu bakımdan ilgi vericidir.

⁴⁸ Bu kısım için bana cömertçe dağıttığı bilgiler ve makalenin son kısmı için kendisiyle fikir teatisinden edindiğim değerli istifadeden dolayı İstanbul Alman Asarı Atika Enstitüsü Direktörü Dr. Kurt Bittel'e teşekkür etmeği bir borç bilirim.

dolu'nun cenubunda ve cenup batısında bulunan adalar, Suriye ve Ermenistan tetkik mıntakasının haricinde kalıyordu. Zaman ve durumun müsait olmaması, birinci cihan harbi ve Avusturyanın harpten sonraki düşkünlüğü Viyana akademisinin çalışmalarına engel olmuştur. Plânın kabulünden sonra yarım asır geçtiği halde *Tituli Asiae Minoris*'in ancak dört fasikül'ü çıkabilmiştir⁴⁹. Son fasikül'ü bu yılda çıkmıştır. Fakat Viyana Akademisinin gördüğü işe dair hüküm vermek için yalnız bastırıldığı tam ciltlerini göz önünde tutmak doğru olmaz. Viyana Akademisinin yıllardan beri topladığı zengin hazırlık etüdleri ve seyahat raporları ilim dünyasına verilmiş değerli bir malzeme teşkil eder. Viyana Akademisinin yıllardan beri hazırladığı yardım vasıtaları da o derecede değerlidir. Muhtelif kitabeler hakkında mevcut neşriyatın fişlerini çıkarmış, yeni basılan kitapları dikkatle tetkik ve tenkit etmiştir. Bu çalışmalar neticesi meşhur Viyana fişleri (*Wiener Schedenapparat*) meydana gelmiştir. Her hangi bir ilim sahasını inhisar altına almak ilmî çalışmaların gelişmesine zararlı olabilir. Viyana Akademisi gibi bir müessesenin malzeme bakımından kendilerinden herhalde üstün olacağını düşünen bilginler bu sahaya atılmaktan çekinebilirler. Mamafih Viyana Akademisinin çalışmaları bu neticeyi doğurmamış, aksine Anadolu epigrafisi alanında merkezi Viyana olan milletlerarası geniş bir işbirliği kurulmuştur. Kitabe neşreden eserlerin hemen hemen hepsinde müellifleri ister İngiliz, ister Amerikan, ister Fransız olsun, daima Viyana Akademisinin adına raslarız. Viyana Akademisinin kendini ileri sürmeden çalıştığı son eserinde, birinci cildi 1928 yılında intişar eden altı cilt *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*'da da görülmektedir. 1881 den beri Ame-

⁴⁹ *Tituli Asiae Minoris, collecti et editi auspiciis Academiae litterarum Vindobonensis.*

Vol. I: *Tituli Lyciae linguae Lycia conscripti. Enarravit Ernestus Kalinka. Vindobonae 1901.*

Vol. II: *Tituli Lyciae linguis Graeca et Latina conscripti.*

Fasc. 1. *Pars Lyciae occidentalis cum Xantho oppido. Enarravit Ernestus Kalinka. Vindobonae 1920.*

Fasc. 2: *Regio quae ad Xanthum flumen pertinet praeter Xanthum oppidum. Enarravit Ernestus Kalinka. Vindobonae 1930.*

Vol. III: *Tituli Pisidiae linguis Graeca et Latina conscripti.*

Fasc. 1: *Tituli Termessi et agri Termessensis. Enarravit Rudolfus Heberdey. Vindobonae 1941.*

rikalı âlimler de Amerikanın muhtelif ilim müesseseleri hesabına Anadolu'yu gezmişlerdir. W. M. Ramsay ve yetiştirdiği genç âlimler bu alanda en başta gelirler. Ramsay'ın kitabeler hakkında neşrettiği etüdler Anadolu epigrafisi için büyük kıymeti haizdir. Ephesos'ta, Milet, Menderes kıyısında bulunan Manisa'da, Bergama ve Priene'de yapılan kazıların da kitabe araştırmalarına yardımcı dokunmuştur. Anadolu epigrafisi üzerinde yazılmış bütün makale, etüd, seyahat raporlarını saymak tabii imkânsızdır⁵⁰. Yalnız Louis Robert'in değerli neşriyatına işaret etmeden geçmiyelim⁵¹.

Yüzlerce yıldan beri Anadolu epigrafisi ile uğraşan bu araştırmalardan sonra Türk ilmine ne kalıyor? suali belki bu konferans başlıyalı beri zihninizi kurcalamaktadır. Yunan-Roma çağlarına ve Anadolu'nun o devirdeki tarihine ilgi, Türkiye'de ancak son zamanlarda önem kazanmıştır. Türkiye bu alanda milletlerarası faaliyete ancak bugün iştirak edebilecek vaziyettedir. Fakat önemli bütün işler görülmedi mi? geç kalmadık mı?

Böyle endişeler yersizdir. Bilakis daha görülmesi gereken işler çok geniş bir saha kaplamaktadır. Memleketin birçok yerleri epigrafi bakımından halâ kâfi derecede araştırılmamıştır. Bu yerlerde bulunan kitabeleri tanımak için daha birçok seyahatlere ihtiyaç vardır. Diğer taraftan da mevcut malzemeden ilmi etüdler için istifade etmek herkesin olduğu gibi bizim de hakkımızdır. Fakat bu iki noktadan bahsetmiyelim. Ancak bu kadar zengin hazinelere malik olmanın Türkiye için doğurduğu vazifeleri ele alalım.

Birinci vazife sahibi olduğumuz kitabeleri tespit etmektir. İlimin tanıdığı kitabelerden hangilerinin hâlâ memlekette bulunduğunu ve nerede bulunduğunu bilmemiz lâzımdır. Mevcut kitabelerin nelerde keşfedildiği de bilinmelidir. Bu şekilde yeni bulunan kitabeleri tasnif edebilmek için sağlam bir temel kurmuş oluruz. Şimdiye kadar elimizdeki vasıtalarla bulunduğu haber verilen bir kitabenin henüz neşredilip edilmediğini tespit etmek mümkün değil-

⁵⁰ Hondius, *Saxa loquuntur* s. 82—94 te bunların bir listesini verir.

⁵¹ Villes d'Asie Mineure. Etude de géographie antique. Paris 1935. Etudes Anatoliennes. Recherches sur les inscriptions grecques de l'Asie Mineure. Paris 1937. Bundan başka Bulletin de correspondance hellénique, Revue des Etudes grecques, Revue de Philologie mecmualarında Robert'in birçok makalesi vardır.

di. Mevcutlar tasnif edildikten sonra kaybolmuş kitabeleri de aramaya koyulabileceğiz.

İkinci vazifemiz memleketin bazı yerlerinde kitabe müzelerinin kurulması için temel olacak planın katiyetle çizilmesi ve mevcut kitabelerin ilmî görüşlere uyararak ayrılmasıdır. Sonra gerek kitabelerin gerekse tablet veya sikkelerin bir araya getirilmesi ve memleketin birçok yerlerinde bulunan depoların büyük şehirlere nakli temenni edilir. Kitabeler katı olarak tasnif edildikten sonra kataloglar yapılmalıdır. Bu kataloglar sadece bir kitabe listesi değil, ilmî tetkikler için lüzumlu olan bütün malûmatı verecek mahiyette olmalıdırlar; her şeyden evvel kitabenin nerede keşfedildiğini, hangi eserlerde neşredildiğini bildirmelidir. Katalog işinden başka yeni bulunan kitabeler hakkında çok vakit geçmeden muntazaman raporlar verilmelidir.

Bugünkü şartlar içinde bu işler ancak bir merkezden görülebilir. Bu merkez şimdilik Maarif Vekilliğinin Antikitelere ve Müzeler Direktörlüğüdür. Fakat bir idare merkezinin bir ilmî enstitüye tahvili pek mümkün değildir; bundan dolayı bir de ilmî merkez kurulmalıdır. Epigrafi çalışmaları ancak bir plan ve itina ile tahdit edilmiş bir saha dahilinde verimli olabilir; bu şartlar içinde ferdi çalışmaların da değeri yükselir. Bahsettiğimiz ilmî merkezde lüzumlu bütün yardım vasıtalarının el altında bulunması lâzımdır. Türkiye Hükümetinin sahip olduğu kitabeler hakkında izahat verebilmek için bütün malzemenin bir araya getirilmesi gerektir. Önemli bütün kitabelerin stampajlarını toplamak da faydalı olur. Böyle bir merkezin kurulması için Türk Tarih Kurumu ile Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin Eski Tarih, Arkeoloji ve Klâsik Filoloji enstitüleri arasında sıkı bir iş birliğinin teessüs etmesi faydalı olur. Bu enstitülerin üyelerinden müteşekkil bir heyet epigrafi araştırmalarına önyak olabilir.

Aynı zamanda Ankara'da taşradaki koleksiyonlara temel ve örnek olabilecek bir kitabe müzesi kurmak iyi olur. Bu projeleri fiil mevkiine koymak zamanı gelmiştir. Uygun yerlerde bulundurulmadıkları için mevcut kitabelerin zarar görmesi ihtimali çoktur. Diğer taraftan da bu işlerin başlanmasına yardım edebilecek unsurlarımız olduğu gibi birkaç yıl sonra daha geniş ölçüde iş görmek için yetişmiş unsurlarımız da bulunacaktır.

Notlarda kullanılan kısaltmaların izahı:

TAM = *Tituli Asiae minoris*.

MAMA = *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*.

SIG = *Sylloge inscriptionum Graecarum a Guilelmo Dittenbergero condita et aucta, nunc tertium edita*. Lipsiae 1915-1921.

OGIS = *Orientalis Graeci inscriptiones selectae, ed. Wilhelmus Dittenberger*. Lipsiae 1893/95.

WELLES = *The Royal Correspondence in the Hellenistic Period*, New Haven 1934.

RE = *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Neue Bearbeitung. Stuttgart 1894—.

TTAED = *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*.
